

DR. A. J. RASKER

DE NEDERLANDSE HERVORMDE KERK VANAF 1795

*Geschiedenis, theologische ontwikkelingen
en de verhouding tot haar zusterkerken
in de negentiende en twintigste eeuw*

uitgeverij

© 2004 Uitgeverij Kok

www.kok.nl

1^e druk 1974; 2^e druk 1981

3^e herziende en vermeerderde druk 1986

4^e-6^e druk (ongewijzigde herdrukken van 3^e druk) resp. 1994, 1996 en 2000

7^e druk (ongewijzigde herdruk van 3^e druk) 2004

Omslag Peter Slager, Garage BNO

Illustratie omslag © Sjaak Kaashoek (titel: Kooromgang Bovenkerk te Kampen; olieverf op paneel, 1998)

ISBN 978 90 4352 447 6

NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

HOOFDSTUK 1

INLEIDING

“Im Raum der Kirche sind wir nicht in einem leeren Raum... Hier gilt *communio sanctorum*, gegenseitiges Tragen und Getragen-werden, Fragen und Gefragtsein und sich Verantwoorden müssen zwischen den daselbst in Christus versammelten Sündern. Wir können auch hinsichtlich der Theologie nicht in der Kirche sein, ohne der Theologie der Vorzeit so gut wie der unserer Gegenwart verantwortlich gegenüberzustehen. Augustin, Thomas, Luther, Schleiermacher und alle die Anderen sind nicht tot, sondern lebendig. Sie reden noch und wollen als Lebendige gehört sein, so wahr wir uns selbst und sie mit uns in der Kirche wissen.”

Karl Barth

De vraag naar de zin van de kerkgeschiedenis

In het jaar 1935 begon G. van der Leeuw zijn oratie als rector van de Groningse universiteit met de woorden: “De geschiedenis is in de mode.”¹ Dit zouden nu, veertig jaren later, weinigen meer kunnen zeggen. In onze tijd is de bereidheid tot historisch denken gering geworden; er is veel onzekerheid over de zin der geschiedenis als object van wetenschap, en dat niet om redenen van een historisch agnosticisme maar veelmeer uit een ethisch motief, namelijk op grond van de overtuiging dat wij in de eerste plaats verantwoordelijk zijn voor alles wat in het heden door mensen gedaan en verzuimd wordt. Dit is enkele jaren geleden, tijdens de studentenprotestbewegingen bijna overal ter wereld, in de theologische faculteiten niet minder dan in de andere, sterk tot uiting gekomen, en het werkt nog steeds door. Telkens weer wordt in de discussies over de noodzakelijke veranderingen in de opzet van de theologische studie kritiek geoefend op wat men als een overmaat aan bemoeienis met het verleden beschouwt: studie van verre en ons vreemd geworden godsdiensten, tekstkritische en historische studie van de bijbel, kerk- en dogmengeschiedenis; de vraag wordt dan gesteld, of dat alles niet zoiets als een alibi is, waarmee men zich aan de eigenlijke theologische taak onttrekt, een vluchtbeweging uit de directe ontmoeting met datgene wat nu in kerk en wereld aan de orde is, en uit de confrontatie met een bedreigde en dreigende toekomst.

Er zijn veel redenen om dergelijke kritiek ernstig te nemen, maar toch moeten we haar niet het laatste woord geven. Juist wanneer het ons om het heden te doen is, moeten we het verleden kennen. In het verleden liggen de wortels van het heden, we kunnen niet “radicaal” denken wanneer we die wortels, *radices*, niet kennen en daar geen ernst mee maken. Hoe zouden we onze weg vinden

ons niet eerst oriënteren in die andere richting, waar we van de ervaring, het denken, het falen en slagen van hen die vóór ons waren, kunnen leren? Het is niet alleen onbillijk, niet van de erfenis der vaders te willen leren en maar voort te gaan alsof de geschiedenis pas bij ons begint, het is ook onverstandig. Door het verleden te kennen kunnen we er tenminste iets van vermoeden, waar begaanbare, waar doodlopende wegen zijn; we moeten inderdaad verder, want de tijd heeft voor ons mensen maar één richting; maar juist als we de geschiedenis niet kennen lopen we groot gevaar, dat we de toekomst tot een slechte herhaling van het verleden maken, als we haar wél kennen kan ons dat helpen nieuwe wegen te zoeken en de toekomst als een echte toekomst tegemoet te gaan.

Karl Barth heeft aan het begin van zijn *Kirchliche Dogmatik* geschreven: “Die sogenannte *Kirchengeschichte* antwortet auf keine selbständig zu stellende Frage hinsichtlich der christlichen Rede von Gott und ist darum nicht als selbständige theologische Disziplin aufzufassen. Sie ist *die* unentbehrliche *Hilfswissenschaft* der exegetischen, der dogmatischen und der praktischen Theologie.”² Sommige historici hebben aan het woord *Hilfswissenschaft* aanstoot genomen. Het is echter zinvoller, nadruk op het adjectief *unentbehrlich* te leggen. Dat Barth het zo bedoeld heeft blijkt uit tal van historische “Exkurse” in zijn dogmatiek zowel als uit zijn boek *Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert*. De theologische zin van de kerkgeschiedenis is immers de vraag naar:

Onze gemeenschap met de belijdenis der vaders

De diepste grondslag van deze overwegingen is, dat wij met onze vaders in de kerk van Christus zijn, waar voor ons dezelfde fundamentele categorieën gelden, die voor hen gegolden hebben, zoals openbaring, geloof, gemeenschap. De wijze waarop zij geworsteld hebben om die te verstaan is voor ons nog van betekenis. Zij gingen ons vóór en wij mogen hen niet uit het oog en uit het gehoor verliezen; zij spreken nog tot ons en mogen er aanspraak op maken, dat naar hen geluisterd wordt. Dat is de theologische zin van de kerkgeschiedenis, dat wij hen aan het woord laten en bij onze beslissingen laten medespreken. Dat betekent ook, dat wij hen niet naar de maatstaf van onze later gewonnen inzichten ter verantwoording roepen, maar hen veeleer respecteren als degenen die deze inzichten hebben helpen voorbereiden. Dit geldt ook als wij het niet met hen eens zijn. Juist omdat zij zich niet meer tegen onze bedenkingen kunnen verweren, is het een zaak van eenvoudige behoorlijkheid, dat wij hen tenminste laten uitspreken, hen niet in de rede vallen, hun geen lof of blaam toekennen naarmate hun gedachten in ons straatje te pas komen. Zij kunnen niet meer van ons leren, wij wel van hen; wij zullen niet tegen hen polemiseren, maar wel luisteren naar de wijze waarop zij met elkander gepolemiseerd hebben, en dat kan ons soms op verrassende wijze helpen, onze taak in het heden beter te begrijpen. Want “Gott ist der Herr der Kirche. Er ist der Herr auch der Theologie. Wir können nicht vorwegnehmen, welche Mitarbeiter der Vorzeit uns bei unserer eigenen Arbeit willkommen sind, welche nicht. Es kann immer so sein, dass wir dabei ganz unvermutete und unter diesen zunächst ganz unwillkommene Stimmen in irgend einem Sion besonders nötig haben, So also kommt die Geschichte, die Kirchen-, Dogmen- und Theologiegeschichte

in die theologische Werkstatt. So wird sie zur theologischen Aufgabe.”³

In het beoefenen van kerk- en theologiegeschiedenis schijnt het eerst, dat wij het verleden en de mensen van het verleden tot object van onze bemoeienis maken, en dan ontdekken wij, dat er een merkwaardige en verrassende omkering plaats vindt: subject en object verwisselen van plaats en van oordelend subject worden wij tot object, of althans aangesproken persoon in de ontmoeting met hen. Men kan dit ook zo zeggen: een ver-antwoordelijke studie van het leven en denken van onze vaders krijgt het karakter van kerkelijke tucht over ons; tucht niet verstaan als straf, maar als afleiding van tijgen, trekken: dat wat ons voor-ge-slacht doordacht en doorworsteld heeft, houdt ons in toom. De “gemeenschap met de belijdenis der vaders”, waarvan de kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk uitdrukkelijk spreekt,⁴ houdt in, dat wij met het erfgoed dat zij ons hebben nagelaten niet naar believen mogen omgaan; zij houdt ook in, dat wij niet de door hen geformuleerde inzichten nazeggen, maar dat wij hun worsteling om de waarheid van het belijden in onze tijd en in onze zich steeds wijzigende situatie voortzetten. De diepste grond hiervan is daarin gelegen, dat het hier niet gaat om een strijd van menselijke ideeën, inzichten, plannen en mislukkingen, maar om een levende waarheid, die ons geschonken is en die steeds nieuw over ons beschikt.

Subjectiviteit, objectiviteit, doelgerichtheid

Uit het voorgaande kan echter niet worden afgeleid, dat kerkgeschiedenis een objectieve weergave moet zijn van “alles wat er gebeurd is”. Dit zou niet alleen kwantitatief een onmogelijkheid zijn, het zou ook volkomen oninteressant worden. Zoals iedere andere historicus moet ook de kerkhistoricus selectief te werk gaan; hij onderzoekt en beschrijft volgens gezichtspunten, die hem bijzonder ter harte gaan, waarmee hij meent dóórzicht te kunnen verwerven en geven door een anders onoverzichtelijk en onontwarbaar geheel. “Eerst doordat de historische denker aan de overlevering zekere vragen stelt, doordat hij bepaalde gegevens, die op zulk een vraag betrekking hebben, afrondt en rangschikt, vormt hij historische kennis van dat verleden. Het is altijd een werkzaamheid van keuze en interpretatie.”⁵

Geschiedkundige waarheid wordt niet gevonden, dan door een voor die waarheid of voor bepaalde aspecten van die waarheid geëngageerd subject, dat geldt zowel voor de schrijver als voor de lezer. Geschiedkundige objectiviteit in abstracto is een onmogelijke doelstelling. Juist door persoonlijke geëngageerdheid van het kennende subject kan aan de waarheid, die buiten hem, tegenover hem staat, in een werkelijke ontmoeting, in dialoog, recht gedaan worden. Dit geldt voor elke geschiedschrijving, niet het minst voor de theologische.

Van deze onvermijdelijke en onmisbare subjectieve factor bij de geschiedschrijving moet men bovendien nog spreken in een meervoudige zin: niet alleen is een innige verbondenheid met of voorkeur voor het object van de studie noodzakelijk; ook is het subject zelf historisch gebonden, door de periode waarin hij leeft én door de verandering van inzicht die hij in verschillende fasen van zijn eigen leven doormaakt. Hij ziet de historische stof in een bepaald perspectief, en dat perspectief is afhankelijk van het standpunt dat hij inneemt. Vanuit dat

subjectieve standpunt moet hij naar zo groot mogelijke objectiviteit streven; dat geeft een onvermijdelijke spanning; en zo gezien is de vraag naar historische objectiviteit ook een ethische vraag: "Objectiviteit kan niets méér betekenen dan een ethos, een gezindheid, die mensen en verschijnselen tot hun recht laat komen."⁶

Tenslotte heeft het bestuderen van de geschiedenis ook een karakter van doelgerichtheid. Huizinga schreef daarvan: "De vraag der historie is altijd: waartoe, waarheen? zij is de bij uitstek finaal ingestelde wetenschap te noemen."⁷ Dat mogen we zeker ook van de kerkgeschiedenis laten gelden. Onze subjectieve betrokkenheid in de geschiedenis is niet alleen een blik uit het heden naar het verleden, maar evenzeer een blik in de toekomst - de geschiedenis houdt niet bij ons op maar zij zal verder gaan. Het heden is geen afsluiting, maar een overgang: wij nemen de erfenis van het verleden op en dragen haar verder naar een toekomst die ons onbekend is, waar we echter wel perspectieven zien, zinvolle doelstellingen en waarschuwingen ontwaren, en waarheen wij in het besef van onze verantwoordelijkheid op weg zijn."^{7a}

Kerk en wereld

Tenslotte moet bedacht worden, dat de kerk er niet is om zichzelf maar om de wereld. Zij leeft niet in een enclave, waarin zij de storingen die van buiten op haar inwerken zo goed mogelijk afweert, maar is een getuige die, zelf wegwijzend en storend, een taak en verantwoordelijkheid in en voor de wereld heeft. Van de velen, die zich dat bewust geweest zijn, hebben wenigen het zo radicaal durven formuleren als Van Ruler: "Daarom moet men in alle stugheid en ruigheid deze donkere gedachte vasthouden: de wereld is het eigenlijke, de kerk is slechts 'n intermezzo'."⁸ Anders gezegd, het gaat er niet om, dat een aantal mensen op een onwereldlijke wijze "vroom" is of uit de wereld gered wordt, maar dat er in de wereld gerechtigheid, vrede en vrijheid gevonden zullen worden. In dit opzicht is kerkgeschiedenis een geschiedenis van trouw en ontrouw, moed en moedeloosheid. In de periode, die in dit boek beschreven zal worden, is dat zonder meer duidelijk. Deze periode was niet alleen een tijd van menselijk autonomiebesef, van triomfen van natuurwetenschap en techniek, van de eerste en tweede industriële revolutie en economische ontplooiing; zij was ook de tijd van de ellende van het proletariaat, van imperialisme en kolonialisme; het bestaan van velen aan wie elke vrije beschikking over eigen lot en leven onthouden werd, was het radicale tegendeel van de autonomie. Ook was zij de tijd waarin eerst een aantal Europese oorlogen, daarna twee wereldoorlogen de naam van het christendom onder de volkeren te schande gemaakt hebben. Wij zullen ons moeten afvragen, in hoeverre de kerk voor dit alles open ogen bad, dan wel of zij misschien toch veel te veel met haar eigen interne aangelegenheden en twistpunten bezig geweest is - om dan ook weer, in de nood des tijds en bij het ontwaken van de gewetens, gestoord en tot de orde geroepen te worden.

HOOFDSTUK II

DE KERK TIJDENS REVOLUTIE EN RESTAURATIE

“Blijdschap was er, algemeene blijdschap over een volkomen, naar eene meer ruime denkwijze ingerigt, herstel van het kerkwezen, voornamelijk bij de hervormden, welke het meest de wrange vruchten van al de staatsverwisselingen geproefd hadden. Blijmoedig begon, bij het gansche volk, de godsdienst te herleven, die onder alles wel niet bezweken, maar zeer verflauwd was. Een vorst op den troon, geliefd bij het volk, bragt aan de godsdienstige stemming alle veêrkracht toe...

Gewisselijk waren in dezen de beweegredenen van den vorst geene andere, dan ten einde de goddelijke leer der waarheid, die naar de godzaligheid is, eenen onbelemmerden ingang bij allen vinden, zedelijkheid en deugd zich meer onder alle christenen verspreiden, en in den burgerstaat algemeen zich vestigen mogt voorspoed, heil en geluk.”

Ypeij en Dermout

§ 1. *De Bataafse Republiek*

Door de Franse Revolutie van 1789 hadden de ideeën van de Verlichting politieke gestalte gekregen. In de meeste landen van Europa werd in de volgende jaren hun invloed merkbaar. In Nederland werd de Bataafse vrijheid in 1795 verwezenlijkt; de beslissing die toen viel kan men echter nauwelijks een door het volk gemaakte revolutie noemen; men aanvaardde haar veeleer, zonder veel verzet, als Franse import. Begin januari trokken Franse eenheden onder Pichegru en het Bataafse legioen onder Daendels over de bevroren rivieren ons land binnen. Nergens stuitten zij op tegenstand. De prins van Oranje verliet het land en de bevolking danste om de vrijheidsbomen. Het was een “fluweelen revolutie”, “in alle orde, bedaardheid en stilte”. Ook de strijd die aan de omwenteling voorafging was een tamelijk gemoedelijke zaak geweest, vergeleken bij wat in Frankrijk was voorgevallen.¹ Dit alles strookte met de Nederlandse volksaard en was mogelijk gemaakt door de machtswisseling in Parijs, waar sedert thermidor (juli) 1794 de Jacobijnen een gematigd bewind voerden.

Men zou weldra bemerken, dat de geschonken bevrijding niet gratis was, dat zij niet zozeer Nederlandse als wel Franse belangen zou moeten dienen. De Bataafse Republiek werd meer als overwonnen dan als bevrijd gebied bejegend en moest zware oorlogslasten opbrengen.

Een gematigde omwenteling, gematigde ideeën. De geïmporteerde vrijheid be-

tekende dan ook geen radicale breuk met het christelijk geloof. Al kon men aanvankelijk wel klanken horen, waarin de onafhankelijke geest van de vrije Bataven speelde met een terugkeer naar de Germaanse natuurreligie, over het algemeen bleef men zich uitdrukken in termen van de algemene, christelijk-getinte religiositeit der Verlichting – met de verering van de Voorzienigheid en het Opperwezen. De nieuwe geest vertoonde zich “niet in het ruwe kleet der Parijsche goddeloosheid, maar in een religieus gewaad van kerkelijke snede.”²

Op de verjaardag van de prins (8 maart 1795) werden de Utrechtse burgers samengeroepen om de “Almachtige hand te loven van den ontfermenden hemelschen Vader, die het stroomend water van rivieren en inundatiën, door eene zonderlinge en langdurige vorst tot een effen baan gevloerd, de Fransche krijgsmagt onbeschadigd er over geleid, en hunne verbaasde tegenstanders vluggende voor hen had uitgedreven.” De stellers van deze proclamatie betuigden daarbij: “Dit is van den Heere geschied, en het is wonderlijk in onze oogen.”³

De Nationale Vergadering, die op 1 maart 1796 in de plaats van de Staten-Generaal was getreden, wenste alle godsdienstige handeling van het gebied van de staat te verbannen, maar was niettemin zo inconsequent om te besluiten, dat haar vergaderingen zouden worden geopend met een formuliergebed: “Algenoezaam Opperwezen! Uwe wijsheid en liefde bestuuren ons in de getrouwe volvoering van onzen plicht, tot bevordering van het heil des Vaderlands en van onze natuurgenoeten, Amen.”⁴

De scheiding van kerk en staat, een van de grondbeginselen van de revolutie, werd door de Nationale Vergadering al spoedig afgekondigd. In haar decreet van 5 augustus 1796 verklaarde zij “dat eene heerschende of bevoorrechte Kerk lijnrecht strijdig is, zelfs met de eerste grondbeginselen van Gelijkheid, waarop de Waare Vrijheid en Broederschap zijn gebouwd.” Als consequentie daarvan zouden de uiterlijke tekenen van de vroegere bevoorrechting, zoals het dragen van kerkelijke onderscheidingsteken op openbare straten, klokluiden voor de godsdienstoefeningen, aan leraren of kerkelijke beampten, van welke gezindheid ook, verboden zijn.⁵

Al was de opheffing van de voordelen van een heersende kerk in het tolerante Nederland niet zo’n zware ingreep als in Frankrijk, voor de gereformeerden betekende zij niettemin een achteruitzetting. Voor de rooms-katholieken, de kleinere protestantse kerken en de Israëlieten was zij daarentegen een welkome verheffing uit eeuwenlange discriminatie.

De Nationale Vergadering wenste in deze “met veele bedaardheid en voorzigtigheid” te werk te gaan. In de additionele artikelen tot de staatsregeling van 1798 werd dan ook door de “Constitueerende Vergadering, representerende het Bataafsche Volk” ten aanzien van de “voormaals heerschende kerk” bepaald, dat de traktementen van de dienstdoende predikanten nog drie jaar bij wijze van pensioen uit ’s lands kas zouden worden betaald. Kerkgebouwen en pastorieën die niet door de plaatselijke gemeente zelf gebouwd waren zouden moeten worden overgedragen en over de kerkgenootschappen verdeeld naar evenredigheid van hun zielental ter plaatse. Torens en klokken kwamen aan de burgerlijke gemeente. Alle geestelijke goederen werden tot nationaal eigendom verklaard en zouden een fonds vormen voor opvoeding en armenzorg. Onderwijs werd staatszaak, de gewestelijke universiteiten werden aan de staat getrokken, de theologische faculteiten opgeheven.”⁶ Wel werd de “eerbiedige erkenning van een

albesturend Opperwezen” iedere burger aanbevolen.

Maar op 16 oktober 1801 kwam er weer een nieuwe constitutie, onder pressie van Napoleon, die als eerste consul ook in Frankrijk aan het radicalisme van de revolutie een eind had gemaakt. Hij verklaarde de revolutie voor voltooid en consolideerde haar resultaten. De christelijke godsdienst waardeerde hij positief uit staatsbelang.

Het nu in Nederland optredende nieuwe bewind was gematigd en berustte op verzoening van de partijen. Voor de kerk was dit uiteraard gunstig: de fatale termijn van drie jaar voor het ophouden der traktementen verviel. Ieder kerkgenootschap zou onherroepelijk eigenaar blijven van wat het in het begin der eeuw aan bezittingen had. Torens en klokken bleven echter eigendom van de burgerlijke gemeente. Bij de wet werd geregeld dat ieder die veertien jaar of ouder was, zich bij een kerk moest laten inschrijven en daarvoor een jaarlijkse bijdrage moest betalen. Het Uitvoerend Bewind bepaalde op 11 augustus 1803, dat de godsdienst moest worden beschouwd als voor de burgerlijke maatschappij van het uiterste gewicht en dat hij daarom niet aan het oppertoezicht van de staat mocht worden onttrokken. Zondagsrust werd weer regeringszaak, regentenbanken in de kerken werden herplaatst. De beroeping van predikanten werd weer aan de goedkeuring van de vroedschap onderworpen, de provinciale synoden werden door commissarissen-politiek bijgewoond, de opgeheven theologische faculteiten hersteld.

Nadat hij in 1804 keizer was geworden, wenste Napoleon ook in de van Frankrijk afhankelijke landen een eenhoofdig bestuur. Zo werd Rutger Jan Schimmelpenninck in april 1805 aangesteld tot regent met de historisch klinkende titel raadpensionaris.^{6a} Tijdens diens eenjarig bewind kwam op 3 april 1806 de door Van der Palm ontworpen onderwijswet tot stand, die het onderwijs tot overheidstaak maakte, met als hoofdbeginsel opleiding tot “alle maatschappelijke en Christelijke deugden”. Deze wet zou de aanleiding worden van een gedurende bijna de gehele eeuw gevoerde schoolstrijd.

§ 2. *Het Koninkrijk Holland*

Toen Schimmelpenninck in juni 1806, na een kort maar krachtig bewind, moest plaatsmaken voor Lodewijk Napoleon als koning van Holland, eindigde de Bataafse Republiek op even roemloze wijze als haar voorgangster. Velen waren bevreesd, dat de koning de Rooms-Katholieke Kerk zou bevoordelen ten koste van de Gereformeerde. Het bleek echter, dat hij jegens de verschillende kerken en gezindheden een oprechte en onpartijdige belangstelling aan de dag legde. Bij decreet van april 1808 werden de fondsen van de “geestelijke kantoren” in een amortisatiefonds ingebracht, met de bedoeling dat de betalingen van die kantoren voortaan uit ‘s rijks schatkist zouden geschieden; op die wijze zou aan de predikanten het behoud van hun tegenwoordig traktement gegarandeerd worden, terwijl aan de geestelijken van andere gezindten toelagen werden beloofd. Het inbrengen vond inderdaad plaats, maar de uitbetalingen geschieden “met trage hand” wegens de slechte economische toestand van het land, zodat in tal van pastorieën, zoals trouwens overal in het land, bittere armoede werd geleden. Wat het geestelijke en kerkordelijke betreft, bleek duidelijk, dat de staatsraison

overheerste. J. M. Mollerus werd in 1808 als minister van eredienst aangesteld, een “tegenover de Kerk souvereine, den Souverein echter ondergeschikte, superintendente Censor.” “Hij maakt, dat de leerstellingen die gepredikt worden, dienen tot bevordering van braafheid, en tot vermeerdering van het welzijn der maatschappij.”⁷ Van blijvende betekenis werd, dat Mollerus in deze positie zich inzette voor een nieuwe kerkelijke organisatie. Zijn rechterhand daarbij was de hoofdcommies J. D. Janssen, die ook onder Schimmelpenninck al begonnen was met terreinverkenning.

Jacobus Didericus Janssen, predikantszoon, geboren in 1775, studeerde theologie, maar wilde na zijn kandidaatsexamen geen predikant worden. Sedert 1798 in regeringsdienst, is hij “een typeerende figuur geweest in dit revolutionaire tijdperk, toen men, in de verwarring van geesten en omstandigheden, desniettemin meende voor eeuwen de kerk te kunnen reorganiseren.” Achtereenvolgens onder Schimmelpenninck, Lodewijk Napoleon en koning Willem I was hij actief als de bij uitstek deskundig geachte achter de schermen, aan wie dan ook, bij alle wisseling, de grote mate van continuïteit in de kerkelijke reorganisatieplannen te danken is. Uitgangspunt van zijn denken over de verhouding van kerk en staat was, dat op grond van het natuurrecht, de staat gezien moet worden als het totaalverband van de menselijke samenleving, waarin de andere verbanden als organische bestanddelen gezien en geregeld kunnen worden. Hierbij bleef dan ook geen plaats over voor de kerk als instantie sui generis. Janssen meende de kerk voldoende recht te doen, als men maar de “godsdienst zelve” vrijliet en alleen het “uitwendig kerkbestuur” regelde.⁸

Mollerus benoemde een consulerende commissie van negen predikanten en juristen onder leiding van de Leidse hoogleraar J. W. te Water, die gold als een steunpilaar van kerkelijke rechtzinnigheid. Deze commissie heeft, op grond van een memorie van Janssen, een concept-reglement opgesteld, dat in oktober 1809 door de minister van binnenlandse zaken, baron van der Capellen, aan wie na Mollerus' aftreden de zorg voor de erediensten was opgedragen, aan de koning kon worden aangeboden. Ten gevolge van de abdicatie van de koning en de inlijving van ons land bij Frankrijk, in juli 1810, heeft dit concept geen kracht van wet kunnen krijgen. Niettemin is het van belang, enkele kenmerken van het ontwerp nader te bezien:⁹

1. Het concept spreekt eerst over het lidmaatschap der kerk, dan over de gemeenten, vervolgens over de samenvoeging van de gemeenten tot classes, tenslotte over de synode.
2. Overeenkomstig de afschaffing van het federale stelsel in de staat, wordt dit nu ook in de kerk afgeschaft: de provinciale synoden vervallen; de Waalse gemeenten vormen een classis.
3. De algemene synode bestaat uit 38 predikanten, uit elke classis één, en twaalf ouderlingen, uit de departementen benoemd. De benoeming geschiedt de eerste maal door de koning, later door de koning op voordracht van de classes.
4. Het is dus, althans wat de predikant-leden betreft, een “Grote Synode”; weliswaar zijn zij door de koning benoemd, maar de mogelijkheid, dat de kerk tamelijk breed vertegenwoordigd wordt, is hiermee niettemin realiseerbaar.

De positie van de ouderlingen heeft min of meer het karakter van “commis-sarissen-politiek”.

5. Predikantsbenoeming geschiedt door de kerkeraad; de koning heeft het recht van inspraak; daarna is goedkeuring door de classis nodig, bij toelating tot het predikambt moet men een verklaring ondertekenen, dat men niets zal leren tegen de formulieren van enigheid, integendeel, de leer daarin vervat, getrouw zal voorstaan en verdedigen.
6. De theologische professoren tekenen de gewone predikantsbelofte en staan wat de leer betreft onder het toezicht van de synode.
7. De synode is niet bevoegd, enige verandering te maken in de leer of de liturgie, noch daarvan af te wijken.

Bij de voorbereiding van het ontwerp is er veel spanning geweest tussen Te Water enerzijds, die vooral de geestelijke regering der kerk overeenkomstig artikel 30 en 31 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis op het oog had, en Mollerus, Van der Capellen en Janssen anderzijds, die veel meer aan een bestuurlijke organisatie dachten: een synode zonder lastbrieven uit de classes, alleen ondergeschikt aan het gouvernement; een “uitwendig Kerkbestuur”, zonder bevoegdheden voor zaken “de godsdienst zelve” betreffende.

§ 3. *Het bestuur van Napoleon*

Na de inlijving bij Frankrijk, in juli 1810, werd de eenwording van ons land, in bestuur, wetgeving en financiën, waartoe het onder de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden nooit had kunnen komen, in aanzienlijke mate gerealiseerd. Uit al de ellende van de inlijvingstijd is dit ook voor later als winst overgebleven. Napoleon, wiens interesse voor kerkelijke zaken door staatsraison gemotiveerd was – “het volk moet een godsdienst hebben, en deze moet zijn in de handen der regering” –, wenste naast de politieke ook een kerkelijke unificatie. Daartoe werd in februari 1812 bij keizerlijk decreet een commissie benoemd tot organisatie van al de christelijke, zowel roomse als protestantse kerken. Deze zou tenminste moeten proberen, de roomskatholieken met de oud-bisschoppelijke clerezij, de hervormden met de remonstranten, de hersteld-evangelisch luthersen met de evangelisch-luthersen te herenigen. Het ging dus primair om opheffing van de in de laatste twee eeuwen ontstane afsplitsingen: die van de remonstranten, in 1619 door de Dordtse synode uit de gereformeerde kerk gestoten; die van de oud-bisschoppelijke clerezij of oud-katholieke kerk, ontstaan naar aanleiding van het conflict over het Jansenisme, in 1723; die van de hersteld-evangelisch-luthersen, afgescheiden van de evangelische-lutherse kerk in 1791. Al deze kerken waren in de commissie vertegenwoordigd; voor de hervormde hadden Mollerus, Te Water en Janssen zitting. Deze laatste was secretaris, tevens opsteller van een voorontwerp. Het rapport van de commissie, in 1812 gereedgekomen, leverde echter geen resultaat op: de vertegenwoordigers van de kerken adviseerden zonder uitzondering tegen de verenigingsplannen.

Over het algemeen is de houding van het Nederlandse volk tegenover Napoleon onderworpen en aanvaardend geweest. De gematigdheid, waarmee de Franse ambtenaren optraden, werkte dit in de hand. Velen, onder wie ook predikanten

en kerkelijke besturen, gingen zelfs nog verder, door de keizer rijkelijk te bewieroken. Geheel onverklaarbaar was dit niet. Napoleon, die de verworvenheden van de revolutie consolideerde, was immers ook de macht, die aan haar onrust een einde maakte en zo een aanloop nam naar de door velen gehoopte restauratie. Ondanks de gedweeheid, die de meeste predikanten betoonden, werd, met de economische achteruitgang van het land – de inlijving moest uitsluitend Franse belangen dienen – ook hun armoede steeds groter. Dit gold vooral hun, wier traktement volgens de door Lodewijk gemaakte regeling uit de openbare kassen moest komen. In 1811 werd niets uitbetaald, in 1812 alleen drie-achtste deel van wat hun over 1811 toekwam. Om in leven te blijven moesten ze hun bezittingen verkopen, sommigen vervielen, gelijk velen van hun gemeenteleden, letterlijk tot de bedelstaf.¹⁰

§ 4. *Restauratie*

Gijsbert Karel van Hogendorp was een van de weinigen die de tekenen des tijds verstonden. Reeds in 1812 – nog voor de slag bij Leipzig – ontwierp hij een schets voor een grondwet, waarin sprake was van een regering onder de soevereine macht van Oranje. Erg voorbarig bleek dit niet te zijn. In oktober 1813 kwam Napoleon, “de ontmenschte dwingeland” (Ypeij en Derrnout), ten val. De bondgenoten rukten naar onze grenzen op, de Fransen begonnen het land te ontruimen. In Amsterdam kwam de bevolking in beweging. Nu moest er worden gehandeld. Van Hogendorp wilde de beslissing over de toekomstige staatsvorm niet aan de bondgenoten overlaten en zette de bevolking van Den Haag “in naam van Oranje” aan tot een omwentelingsbeweging. Zijn proclamatie van 17 november 1813 sprak duidelijke taal:

“Oranje Boven!
Holland is vrij.
De Bondgenooten trekken op Utrecht.
De Engelschen worden geroepen.
De Franschen vlugten aan alle kanten.
Alle partijschap heeft opgehouden.
Al het geledene is vergeeten
En vergeeven.
Alle de aanzienlijken komen in de regeering.
De regeering roept den Prins uit
Tot hooge Overheid.
Wij voegen ons bij de Bondgenooten
En dwingen den vijand tot vrede.

Elk dankt God
De oude tijden komen wederom
Oranje Boven!”¹¹

Van Hogendorps wens – een regering van oranjegezinde aanzienlijken – ging echter niet in vervulling. Zij die vóór 1795 aan de macht geweest waren, durfden

het risico niet aan om een bestuur te vormen voordat het succes van de bondgenoten verzekerd was. Daarop aanvaardde Van Hogendorp, samen met Van der Duyn van Maasdam, het algemeen bestuur, in afwachting van de komst van de prins van Oranje. Deze, Willem Frederik, zoon van stadhouder Willem V, keerde op 30 november 1813 terug uit Engeland en aanvaardde de soevereiniteit uit handen van het volk, "onder waarborging eener wijze constitutie", bij zijn proclamatie te Amsterdam, 2 december 1813.¹² Zo keerde de monarchie terug, een staatsvorm in de tegen Napoleon verbonden landen vanzelfsprekend geacht, in ons land echter sedert 1581 niet meer gekend.

In geheel Europa was de Restauratie, in het kader van de door de Russische monarch Alexander I geleide Heilige Alliantie, een vorstenaangelegenheid. Verlichte despoten beheersten het Weense Congres van 1814. Al was een beperking van hun macht ingebouwd – de Verlichting had grondwetten geëist – een garantie betekende dit geenszins. "De echte restauratievorsten meenden met deze dwaling ten spoedigste te moeten afrekenen."¹³ Zo kreeg b.v. Rusland geen grondwet. Nederland wel, maar de vorst, ofschoon toegankelijk voor nieuwe denkbeelden, kon uiteindelijk niet goed overweg met het constitutionele denken.¹⁴ De vanaf het begin gespannen verhouding met Van Hogendorp vond hierin haar oorzaak. Ypeij en Dermout putten zich uit in lof voor de "edele zucht", waarmede de vorst "bezielde was voor de belangen van den godsdienstigen geest des volks, over hetwelk hij het bestuur had op zich genomen." Deze belangen betroffen in de eerste plaats de uiterst urgente regeling van de kerkelijke financiën en traktementen, waartoe nog in dezelfde maand de eerstnodige maatregelen werden getroffen. De in de Franse tijd genaaste kerkegoederen werden echter niet teruggegeven; de soevereine vorst beschikte er over ten bate van de kerken naar zijn goeddunken, hij was met recht opperkerkvoogd.

De traktementen van de hervormde predikanten werden voortaan uit 's lands kas betaald, de leraren van de andere kerken kregen toelagen, zoals ook in de Franse tijd al uit billijkheidsoverwegingen bepaald was. Uitdrukkelijk gold daarbij "dat de bezoldigde zich moest verbonden achten aan den bezoldiger. Uit dien hoofde zouden de leeraars van den godsdienst nader aan den staat gehecht worden, zoo deze hun geheel betaalde; hetgene vooral in een land van verschillende geloofsbelijdenissen hoogst belangrijk was."¹⁵

In de grondwet van 29 maart 1814 werd een en ander nader vastgesteld.¹⁶ Was hier nog een herinnering aan de oude band tussen kerk en staat in de bepaling "de christelijke hervormde godsdienst is die van den Souvereinen Vorst" (art. 133), in de grondwet van augustus 1815, nodig geworden wegens de vereniging met het overwegend rooms-katholieke België, moest deze vervallen. Het zijn de regelingen van deze laatste wet, waarop de intensieve bemoeienis van de koning met de kerkelijke zaken in de komende jaren zou berusten. De formulering, vastgelegd in hoofdstuk VI, luidde als volgt:

"I. De volkomene vrijheid van godsdienstige begrippen wordt aan elk gewaarborgd. II. Aan alle godsdienstige gezindheden, in het koninkrijk bestaande, wordt gelijke bescherming verleend. III. De belijders der onderscheidene godsdiensten genieten alle dezelfde burgerlijke en politieke voorregten, en hebben gelijke aanspraak op het bekleeden van waardigheden, ambten en bedieningen. IV. Geene openbare oefening van

godsdienst kan worden belemmerd, dan in gevallen dezelve de openbare orde of veiligheid zoude kunnen storen. V. De traktementen, pensioenen en andere inkomsten, van welken aard ook, thans door de onderscheidene godsdienstige gezindheden of derzelver leeraars genoten wordende, blijven aan dezelfde gezindheden verzekerd. Aan de leeraars, welke tot nog toe uit 's lands kas geen, of een niet toereikend traktement genieten, kan een traktement worden toegelegd, of het bestaande vermeerderd worden. VI. De koning zorgt, dat de toegestane penningen, die voor den openbaren godsdienst uit 's lands kas worden betaald, tot geene andere einden besteed worden, dan waartoe dezelve bestemd zijn. VII. De koning zorgt, dat geen godsdienst gestoord worde in de vrijheid van uitoefening, welke de grondwet waarborgt. Hij zorgt tevens, dat alle godsdienstige gezindheden zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den staat.”¹⁷

Er is dus, overeenkomstig de ideeën van de Verlichting, geen staatskerk of bevoorrechte kerk meer, maar wel, overeenkomstig de ideeën van het verlicht despotisme, een intensieve bemoeienis van de vorst met kerkelijke zaken. De zorg voor de “eerdienst” werd terstond na de ambtsaanvaarding van de vorst opgedragen aan H. van Stralen, commissaris-generaal van binnenlandse zaken. In september 1814 werd een afzonderlijk departement voor de hervormde en andere erediensten, behalve de rooms-katholieke, ingesteld onder O. Repelaer van Driel als commissaris-generaal, later minister. J. D. Janssen stond hem terzijde als secretaris en adviseur.

§ 5. *Het Algemeen Reglement van 1816*

Met bekwame spoed was men reeds in april 1814 ten departemente begonnen aan reorganisatieplannen voor de hervormde kerk. Er was verschil van mening: Van Stralen adviseerde bijeenroeping van een synode, Janssen wenste een consulerende commissie. De Raad van State adviseerde tegen overheidsbemoeienis met kerkelijke zaken en was bovendien van mening, dat de verkregen eenheid in het staatsbestuur niet noodzakelijk tot eenzelfde eenheid in het kerkbestuur zou moeten leiden. Hierdoor, en door de internationale onrust wegens de kortstondige terugkeer van Napoleon, duurde het nog een jaar, eer de koning bij “secreet besluit” van 28 mei 1815 een consulerende commissie benoemde. Deze bestond uit elf predikanten, uit elk van de provinciale hoofdsteden één (behalve dat Noord-Holland door Amsterdam vertegenwoordigd was, en Limburg en Noord-Brabant samen voor één provincie telden), en één voor de Walen.¹⁸ Zij werden niet bijeengeroepen om een ontwerp te maken, maar hun werd namens de minister van eredienst reeds op 17 juni (de dag van Quatre-Bras) een door Janssen gemaakt ontwerp toegestuurd, met het verzoek, daarop in rechtstreekse correspondentie te reageren. De commissie kwam eerst op 25 oktober bijeen. Tot 4 november hield zij zeven zittingen, afwisselend gepresideerd door Repelaer van Driel en Janssen. Bij deze werkwijze was er geen gelegenheid om wezenlijk alternatieve voorstellen te doen, laat staan om de kerk en haar organen te raadplegen.